

Отримано: 20 жовтня 2020 р.

Прорецензовано: 4 листопада 2020 р.

Прийнято до друку: 4 листопада 2020 р.

e-mail: naukapk@i.ua

DOI: 10.25264/2415-7384-2021-12-51-56

Мішкулинець О. О., Брижак Н. Ю., Доктор К. О. Вплив негативної поведінки молодших школярів на їхню навчальну діяльність як психолого-педагогічна проблема. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острого : Вид-во НаУОА, січень 2021. № 12. С. 51–56.

УДК 159.922.76-056.49-042.3]:373.3.015.3-053.5(045)

Мішкулинець Олена Олександрівна,

*кандидат психологічних наук, викладач психолого-педагогічних дисциплін
гуманітарно-педагогічного фахового коледжу
Мукачівського державного університету*

Брижак Надія Юріївна,

*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та методики початкової освіти
Мукачівського державного університету*

Доктор Катерина Олександрівна,

*викладач математичних дисциплін
гуманітарно-педагогічного фахового коледжу
Мукачівського державного університету*

**ВПЛИВ НЕГАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА ЇХНЮ
НАВЧАЛЬНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

У статті розглянуто проблему прояву негативної поведінки серед молодших школярів. Показано, що проблема, з якою стикаються вчителі початкової школи, – це формування в дітей певної поведінки з метою поліпшення успішності учнів, які відстають у навчанні. Особливо актуальним постає питання взаємозв'язку між поведінкою та успішністю молодшого школяра в навчанні. Мета дослідження – обґрунтувати особливості негативної поведінки та її вплив на навчальну діяльність дітей молодшого шкільного віку. Щоб перевірити методичну ефективність, ми вивчили та проаналізували низку наукових робіт за визначеною проблематикою. Методи дослідження: аналіз наукової літератури, узагальнення, класифікація (для з'ясування ключових понять дослідження), систематизація, групування (для концептуалізації основних положень дослідження). За результатами дослідження конкретизовано чинники, від яких залежать прояви порушення поведінки, проаналізовано психологічні особливості дітей цього віку, з'ясовано педагогічні умови, за допомогою яких забезпечують профілактичний характер виховання дітей із негативними проявами в поведінці; виокремлено чинники негативної поведінки; зазначено, що негативна поведінка впливає на навчальну діяльність учнів. Установлено, що проблему негативної поведінки треба розглядати в площині особистісного розвитку дитини та формування в неї соціальної поведінки. Зауважено, що осмислення поведінкових механізмів у дітей допомагає одночасно не тільки виявити причини відхилень у поведінці, а й знайти засоби впливу, визначити основні напрями психолого-педагогічного виховання в поведінці. Констатовано, що негативна поведінка призводить до формування стійких порушень поведінки, які заважають підвищенню успішності учня в навчальній діяльності як важливої умови для розвитку дитячої особистості. Подальші перспективи дослідження передбачають вивчення особливостей прояву та умов виникнення негативної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: поведінка; молодший школяр; негативні прояви в поведінці; відхилення в поведінці; навчальна діяльність; профілактика негативних проявів.

Olena O. Mishkulynets,

*Candidate of Psychological Sciences, Teacher of Psychological and Pedagogical Disciplines
Humanitarian-pedagogical College Mukachevo State University*

Nadiya Y. Bryzhak,

*Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor, Department of Theory and Methodology
of Primary Education Mukachevo State University*

Kateryna O. Doktor,

Teacher of Mathematical Disciplines, Humanitarian-pedagogical College Mukachevo State University

**INFLUENCE OF NEGATIVE BEHAVIOR OF ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN
ON EDUCATIONAL ACTIVITY AS A PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEM**

Today, the number of children whose behavior is contrary to social, moral, and legal norms in society is increasing. The article considered that understanding the mechanisms of formation of behavioural disorders will contribute to the introduction on this basis of the preventive component in the pedagogical process at all levels of education. Particular attention is paid to the problem of negative behaviour among younger pupils, because the main stereotypes of behaviour are laid down at this age. It has been shown that the problem faced by primary school teachers is the formation of certain

behaviours in children to improve the performance of pupils who lag behind in learning. The question of the relationship between the behaviour and success of junior high school pupils in learning is especially relevant. The purpose of the study is to substantiate the features of negative behaviour and its impact on the educational activities of primary school children. To test the methodological effectiveness, it had been studied and analysed several scientific papers on specific issues. Methods of research used: theoretical: analysis of scientific literature, generalization, classification (for clarification of key concepts of research), systematisation, grouping (for conceptualisation of the main provisions of the study). The results of the study substantiate and specify the factors on which the manifestations of behavioural disorders depend, analyse the psychological characteristics of children of this age, clarify the pedagogical conditions by which to ensure the preventive nature of raising children with negative behaviours; the theoretical bases of the process to prevent negative manifestations of behaviour in junior schoolchildren are revealed. The factors of negative behaviour have been singled out. It has been noted that negative behaviour influences the educational activity of students. It has been established that the problem of negative behaviour should be considered in the plane of personal development of the child and the formation of her social behaviour. It has been noted that the understanding of behavioural mechanisms in children helps not only to identify the causes of deviations in behaviour, but also to find means of influence, to determine the main directions of psychological and pedagogical correction in behaviour. Attention is drawn to the need for preventive work and pedagogical correction in the behaviour of the emerging personality at all levels of education. It is stated that negative behaviour leads to the formation of persistent behavioural disorders that prevent the pupil's success in learning as a necessary condition for the development of the child's personality. Further prospects of the study include the study of the peculiarities of the manifestation and conditions of negative behaviour of primary school age children.

Key words: behavior; elementary school children; negative behaviors; disorders in behavior; educational activity; prevention of negative manifestations.

Постановка проблеми. Щороку збільшується кількість дітей, поведінка яких суперечить соціальним, моральним і правовим нормам у суспільстві [12]. Серед дітей треба проводити профілактичну роботу та здійснювати педагогічну корекцію в поведінці сформованої особистості. Особливу актуальність має проблема розуміння механізмів формування поведінкових відхилень, що сприятиме впровадженню на цій основі профілактичного складника педагогічного процесу на всіх рівнях освіти.

Учені [2, 8, 9, 10, 12] звертають особливу увагу на проблему прояву негативної поведінки серед молодших школярів, оскільки основні стереотипи поведінки закладені саме в цьому віці. Проблема, з якою стикаються вчителі початкової школи, – це формування в дітей певної поведінки для поліпшення успішності учнів, які відстають у навчанні.

Поняття «негативна поведінка» тісно пов'язане з поняттям «відхилення в поведінці», оскільки вони важливі на ранньому етапі формуванні девіантної поведінки.

Дослідники в галузі психології визначають термін «негативні прояви в поведінці» як психологічний захист, який відбувається в ситуаціях відхилень у психічному розвитку людини. Отже, психологічна основа негативних реакцій – незадоволення дитини будь-якими важливими соціальними потребами: потребою в спілкуванні, повазі, схваленні, емоційному контакті з близькими або однолітками. Відтак, блокування цих потреб може стати джерелом емоцій, які в разі їх усвідомлення призведуть до негативної поведінки [9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи психолого-педагогічні дослідження з проблеми негативних проявів поведінки, можемо стверджувати про відсутність їх єдиної класифікації. Учені, які вивчали дітей із негативною поведінкою, схарактеризували цю категорію дітей як нечутливу до виховних впливів, що характеризується гальмуванням або високою збудливістю, нестабільністю емоцій та настрою, непередбачуваною поведінкою, агресивністю.

Вагомий внесок у дослідження проблеми психологічного аспекту порушення поведінки належить М. В. Добриніній, Л. В. Долинській, А. І. Захарову, І. Ю. Кулагіній, А. О. Любліню, І. К. Матюші, В. С. Мухіній, Л. Ф. Обуховій, Н. Ф. Талізінній, М. М. Фіцулі, Л. М. Фрідману та ін.

Проблему поведінки учнів початкових класів подано в низці психологічних досліджень. Зокрема, основні аспекти психолого-педагогічних особливостей формування поведінки молодших школярів розглянуто в роботах О. М. Мірошніченко [7]; негативні прояви в поведінці дітей як початкову стадію формування порушень поведінки в молодшому шкільному віці – у роботах Н. П. Пихтіної [8], Т. Є. Федорченко [10]; відхилення в поведінці дітей як порушення встановлених норм і ustalених правил – у роботах К. О. Ющенко [12]; питання профілактики негативних проявів та відхилень у поведінці молодших школярів – у роботах Н. В. Казакової [2], Н. П. Пихтіної [8].

У психології є низка досліджень О. Б. Сидоренко [9], у яких описано особливості поведінки учнів молодшого шкільного віку з низькою результативністю в учінні. Проблему формування самоконтролю молодших школярів у навчальному процесі досліджено в роботах таких науковців: Л. Ілійчук [1], В. І. Лозова, Г. В. Троцько [5], В. Мельничук, В. Осіпчук [6], М. М. Фіцула [11].

Варто відзначити особливий внесок Р. В. Козубовського та О. В. Шелевер [3], які обґрунтували організаційно-методичні умови оптимізації процесу педагогічного спілкування, щоб забезпечити корекцію відхилень у формуванні особистості та поведінці важковиховуваних учнів початкових класів.

Наразі вчені звертають велику увагу на особливості поведінки молодших школярів, виховання їхньої моральної поведінки та самоконтролю, але не наголошують на конкретному взаємозв'язку між поведінкою та навчальною діяльністю молодшого школяра.

Тому **мета статті** полягає в теоретичному обґрунтуванні особливостей негативної поведінки та її впливу на навчальну діяльність дітей молодшого шкільного віку.

Важливим завданням було розглянути поведінкові механізми в дітей, які допомагають одночасно не тільки виявити причини відхилень у поведінці, а й знайти засоби впливу, визначити основні напрями психолого-педагогічного виправлення в поведінці.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використано теоретичний аналіз наукової літератури, узагальнення, класифікацію (для з'ясування ключових понять дослідження), систематизацію, групування (для концептуалізації основних положень дослідження).

Виклад основного матеріалу. Зауважимо, що у психології термін «поведінка» застосовують для опису діяльності живих істот, переважно тварин. Але людська поведінка має колективну діяльність і завжди соціально обумовлена. Тобто такі дії, які відображають людську природу і які виконують на основі ухвалених правил у соціумі.

Отже, поведінка людини – особлива форма взаємодії з зовнішнім світом, у якій вагомим значення набувають вищі психічні форми саморегуляції, усвідомлені та пов'язані з моральними правилами.

Насамперед зазначимо, що в молодшому шкільному віці під час взаємодії з дорослими та однолітками в дитини зароджується алгоритм поведінки, у якому відбуваються стійкі поведінкові реакції. У складних ситуаціях дитина експериментує, застосовуючи різні альтернативи поведінки. Тому неправильна поведінка молодших школярів – це тривожний сигнал для дорослих: її не можна ігнорувати, доведеться контролювати такі прояви та використовувати різні методи та прийоми, щоб дитина впоралася з ситуацією. Дітям із негативною поведінкою властиві неадекватна самооцінка, агресивність і тривожність. У зв'язку з цим першочергова мета початкової школи – запобігти відхиленням у поведінці дітей [9].

Аналізуючи проблему негативної поведінки, можемо стверджувати, що її варто розглядати в площині особистісного розвитку дитини та формування в неї соціальної поведінки.

У дослідженні ми підкреслюємо, що до розгляду питання про дітей із негативною поведінкою потрібно підходити дуже уважно. Учителі часто припускаються вагомих помилок, аналізуючи негативні прояви дитини, а не шукаючи позитивних рис особистості, на які можна покластися у вихованні.

До негативних поведінкових проявів у дітей молодшого шкільного віку можемо віднести непослух, негативність, агресивність, упертість, сором'язливість, нечесність, хитрощі тощо [2].

Насамперед, щоб здійснити профілактичні заходи щодо негативної поведінки молодших школярів, потрібно спочатку з'ясувати їх психолого-педагогічні характеристики.

По-перше, діяльність молодшого школяра має специфічну соціальну ситуацію розвитку. Основна особливість віку – зміна соціальної позиції та прийняття нової соціальної ролі «учень».

По-друге, у новій соціальній ролі учні адаптуються до нових умов, змінюють розпорядок дня, підвищують потребу в дотриманні правил і виконанні певних вимог. У них формується здатність навчатися. Саме тому молодший шкільний вік надзвичайно важливий у формуванні та закріпленні елементарних форм свідомої поведінки.

Підкреслимо, що новоутворення мають особливе значення в розвитку свідомості дітей цього віку. Основні новоутворення визначають якісні зміни в емоційній сфері молодших школярів. Вони сприяють усвідомленню потреб, внутрішньому аналізу дій, дитина починає розуміти свої стосунки з іншими [4].

Крім того, у молодшого школяра відбувається пошук внутрішньої позиції, зміст якої залежатиме від ставлення дитини до оточення. Як наслідок, є дві життєві позиції, які можуть сформуватися через негативну самооцінку: депресія та безнадія. Зауважимо, що гнів, агресивні реакції – це прийоми самозахисту від почуття провини та сорому.

Важливо розуміти, що діти цього віку не досягли рівня сформованості агресивної поведінки та їхні агресивні реакції – це здебільшого психічний захист. Однак він має низький адаптаційний потенціал, тому агресивні прояви в дітей треба віднести до неадекватної захисної поведінки. Агресивна поведінка часто виникає тоді, коли інші форми поведінки не дають дитині бажаних результатів. Під впливом стресових ситуацій адаптаційна поведінка може змінитися на агресивні прояви. Проявляючи несвідомі психологічні механізми захисту у вигляді гніву та агресії, молодший школяр показує дорослому про свою нездатність свідомо зменшити переживання негативних почуттів, що виникли внаслідок психотравматичних подій.

Як зазначено вище, основні поведінкові стереотипи закладаються в молодшому шкільному віці. Проте осмислення поведінкових механізмів у дітей допомагає одночасно не тільки виявляти причини відхилень у поведінці, а й знаходити засоби впливу, визначати основні напрями психолого-педагогічної корекції поведінки.

Зазначимо, що існує безліч причин, які призводять до поведінкових порушень у дітей шкільного віку, які зі свого боку спричиняють зниження навчальної діяльності. Зокрема, це складні психологічні особливості дітей, проблеми, які виникають у сім'ях, психічні розлади, недоліки в організації профілактичної роботи [8].

Варто зазначити, що молодший шкільний вік має здатність поводитися довільно, що залежить від рівня розвитку дитини. Висока чутливість школяра до шкільних правил, якщо він їх не порушує, не перешкоджає формуванню соціальних почуттів. Але нерозвиненість цих почуттів засвідчує про неможливість застосувати моральні критерії під час оцінювання поведінки учнів.

Безумовно, уміння, навички, звички мають важливе значення в житті дитини. Усвідомлюючи правила поведінки, вона поводить себе правильно, бо інакше не може. Розвиток звичок щодо правильної поведінки – це складний процес, як і виховання свідомості [4].

Водночас для свідомої поведінки характерний інтелектуальний зв'язок між бажанням щось зробити і можливою дією. Це дає змогу дитині оцінити свою поведінку. З часом орієнтація на власні дії перетворюється з імпульсивної поведінки дитини на довільну [12].

Також спостереження засвідчують, що поведінку відповідно до усталених у суспільстві норм забезпечує те, коли вимоги ставлять усі члени групи. Дотримання цих вимог – спосіб вирішення конфліктів. Щоб запобігти конфлікту, дітям потрібно розвивати саморегуляцію своєї діяльності та поведінки, а також адекватну самооцінку. З розвитком самооцінки дитина починає правильно розуміти свої успіхи та невдачі, більш раціонально оцінювати власну діяльність, активно впливати на поведінку [9].

Для узгодження дії дитини, регулювання її поведінки важливим чинником є загальнонавчальні моральні норми. Функція моральних норм значно підсилюється, якщо члени суспільства здатні до самоконтролю.

У психолого-педагогічній літературі наявні дослідження щодо формування самоконтролю в дітей шкільного віку в навчальній діяльності, у процесі спілкування та в поведінці. Доведено, що самоконтроль у цьому віці можливий лише під керівництвом дорослої людини та за участю однолітків. Відтак це пов'язано з відсутністю навичок самоконтролю та відсутністю контролю власних вчинків [14].

Зокрема, щоб позбутися цих недоліків, самоконтроль у поведінці визначають як чітке формування правил поведінки та створення в дитини налаштування на самоконтроль. У міру розвитку самоконтролю імпульсивна поведінка учнів зменшується, а емоційна сфера набуває стійкості. Без самоконтролю не можливо виробити в дитини поваги до іншого.

Безперечно, що під час навчання в школі дитина має самостійно контролювати власну поведінку. Провідним чинником поведінки молодшого школяра є його навчальна діяльність. Згодом, навчаючись у школі, він набуває певних правил поведінки, якими користується. Для розвитку довільної поведінки важлива здатність дитини самостійно створювати цілі, а отже, організовувати та контролювати свою поведінку [1; 6].

Зазначимо, що спочатку молодші школярі, оцінюючи лише результати свого навчання, поступово долучають до сфери самооцінки моральні якості своєї особистості, зокрема: увічливість, правдивість, справедливість тощо.

Поведінкові розлади також спричинює нездатність учня правильно організувати свою поведінку, недостатня розвиненість мотивів навчання, небажання докладати зусиль під час виконання завдань. Унаслідок інтереси до навчання слабшають, дитина не в змозі впоратися з навчальним матеріалом, з'являються прогалини в знаннях, порушується поведінка [5; 13].

Останнім часом постає питання про педагогічне нехтування дітьми, що мають відхилення в поведінці та навчальній діяльності, що викликано недоліками в освітньому процесі. Але педагогічно занедбаніми учнями зазвичай є фізично та психічно здорові діти з певними відхиленнями у свідомості та поведінці, викликаними неправильним вихованням. Діти мають низький рівень самостійності й не можуть контролювати свою поведінку.

Одна з вагомих причин щодо поведінкових відхилень учнів – це безпорадність у розумінні, що стоїть за такою поведінкою. Такі учні пов'язують першопричину своїх поведінкових розладів зі збігом обставин та впливом зовнішніх чинників [7].

Відзначимо, що правильна освіта вимагає об'єктивного аналізу мотивів дій учнів, їхньої правильної оцінки, причин виникнення та виявлення способів психолого-педагогічної корекції для вдосконалення поведінки.

Профілактика відхилень у поведінці молодших школярів не повинна запобігати відхиленням, але має запобігати їх виникненню; зосередитися на набутті досвіду для вирішення різних питань, збереження здоров'я та вільного саморозвитку особистості, зважаючи на моральні цінності суспільства та збереження індивідуальності дитини [3].

Варто наголосити на роботі з батьками дітей початкових класів, щоб уникнути негативних проявів поведінки учнів. Для цього вчителі початкових класів повинні проводити інформаційну роботу з батьками.

Безперечно, під час роботи з батьками треба провести опитування, щоб з'ясувати освітні можливості батьків, умови виховання в сім'ї, підкреслити найважливіші моменти у взаєминах між ними та дітьми, дати їм поради, допомогти визначити вибір методів впливу на дитину, спрямованих на виховання їх у любові та взаємодопомозі.

Отже, можемо виокремити такі чинники негативної поведінки дітей:

- 1) недостатня увага з боку інших, особливо значущих осіб (батьків, опікунів, авторитетних дорослих, однолітків);
- 2) криза, викликана психічним життям – криза семи років;
- 3) неправильний тип виховання в сім'ї;
- 4) несприятлива адаптація дитини до школи.

Спираючись на чинники негативних проявів, окреслені в поведінці молодших школярів, та наукові дослідження особливостей виховання дітей цього віку, ми визначили педагогічні умови, що забезпечують профілактичний характер виховання дітей із негативними проявами в поведінці [10]:

1. Умови, що забезпечують запобігання негативним проявам і виправлення їх у поведінці молодших школярів:

- рання психолого-педагогічна профілактика негативної поведінки;
- забезпечення особистої важливості дитини в навчальному процесі;
- психолого-педагогічна діагностика дітей із негативною поведінкою;
- здійснення шкільних заходів, спрямованих на поліпшення адаптації молодшого школяра.

2. Умови, що сприяють підвищенню рівня психолого-педагогічної освіти батьків:

- практична допомога батькам у вихованні дітей із негативною поведінкою;
- цілеспрямована діяльність школи щодо вдосконалення психолого-педагогічної освіти батьків.

3. Умови, що дають змогу отримати особистісне значення дитини в сім'ї:

- педагогічно доцільна поведінка дорослих у ситуаціях можливих негативних проявів;
- демонстрація безумовної любові до дитини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, узагальнюючи зазначене, зауважимо, що згідно з нашим дослідженням негативна поведінка призводить до формування стійких порушень поведінки, які виникають уже в молодшому шкільному віці. Тому досліджувати поведінку дітей цього віку, її особливості впливу на навчальну діяльність актуально сьогодні та важливо для розвитку дитячої особистості.

Установлено, що проблему негативної поведінки варто розглядати в площині особистісного розвитку дитини та формування в неї соціальної поведінки. Осмислення поведінкових механізмів у дітей допомагає одночасно не тільки виявити причини відхилень у поведінці, а й знайти засоби впливу, визначити основні напрями психолого-педагогічного виправлення. Потрібно здійснювати профілактичну роботу та вносити педагогічну корекцію в поведінку особистості, яка формується, на всіх рівнях освіти. Отже, негативна поведінка призводить до формування стійких порушень поведінки, які заважають підвищенню успішності учня в навчальній діяльності як важливої умови для розвитку дитячої особистості.

Перспективою подальших наукових досліджень заявленої проблеми буде вивчення особливостей прояву й умов виникнення негативної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Література:

1. Ілійчук Л. Формування навичок самоконтролю молодших школярів у навчальному процесі початкової школи. *Гірська школа українських Карпат*. 2015. № 12–13. С. 155–159.
2. Казакова Н. В. Профілактика відхилень у поведінці молодших школярів у позаурочний час як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 8(52). С. 340–347.
3. Козубовський Р. В., Шелевер О. В. Профілактика девіантної поведінки молодших школярів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2019. № 2(45). С. 99–103.
4. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2017. 128 с.
5. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання. Харків: «ОБС», 2002. 400 с.
6. Мельничук В., Осіпчук В. Формування навичок самоконтролю молодших школярів. *Інноваційні педагогічні технології в загальноосвітній школі: теорія та практика*: матеріали всеукр. інтернет-конференції, Умань, 22 лют. 2019 р. URL: <https://sno.udpu.edu.ua/index.php/naukovo-metodychna-robota/90-innovatsiyni-pedahohichni-tekhnologiyi-v-zahalnoosvitniy-shkoli-teoriya-ta-praktyka-22-liutoho-2019-r/225-formuvannya-navichok-samokontrolyu-molodshikh-shkolyariv-u-navchalnomu-protsesi-pochatkovoji-shkoli>
7. Мірошніченко О. М. Основні аспекти психолого-педагогічних особливостей формування поведінки молодших школярів. *Педагогічні науки*. 2016. Вип. LXXSV. Том 2. С. 50–54.
8. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. 2012. 376 с.
9. Сидоренко О. Б. Особливості поведінки учнів молодшого шкільного віку з низькою результативністю в учінні: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. 207 с.

10. Федорченко Т. Формування просоціальної поведінки молодших школярів у контексті профілактики негативних проявів у поведінці. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2015. № 52. С. 203–209.
11. Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. Тернопіль, 1999. 141 с.
12. Ющенко К. О. Відхилення у поведінці дітей як психолого-педагогічна та соціальна проблема. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2018. № 3. С. 71–77.
13. Pianta R. C., La Paro K. Improving early school success. *Educational Leadership*. 2003. 60(7). P. 24–29.
14. Susan de la Riva, Thomas G. Ryan Effect of Self-Regulating Behaviour on Young Children's Academic Success. *International Journal of Early Childhood Special Education (INT-JECSE)*. 2015. 7(1). P. 69–96.